

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

שביעי של פסח,

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
תשס"ה

מספר 598

ע"ש הלנה ופאול שולמן

שירת הים, כינויי ה' ותכונותיו במכילתא דר' ישמעאל

שירת הים נתפסת בעיני חז"ל כמתארת אירוע מיוחד במינו שבו נגלה ה' לעיני כל עמו. ידועה דרשתו של ר' אליעזר על הפסוק "זֶה אֶ-לִי וְאֲנֹהוּ" (שמ' טו: ב):¹

ר' אליעזר אומר: מניין אתה אומר, שראתה שפחה על הים מה שלא ראו ישעיה ויחזקאל?
שנאמר 'וביד הנביאים אדמה' (הושע יב: יא) ... אבל כשנגלה הקב"ה על הים לא הוצרך אחד מהם לשאול אי זהו המלך אלא כיון שראוהו הכירוהו פתחו כולן פיהן ואמרו 'זה א-לי ואנוהו'.
הכינוי "זה" נדרש כהוריה באצבע, הרי שראו את הקב"ה בעין, ולא כדימוי. לדעת חז"ל הייתה בקריעת ים סוף, כמו במעמד סיני, התגלות חזותית ("תיאופאניה") של הקב"ה לעמו.
כנראה עקב תיאור זה של האירוע בים סוף, נקשרו לשירת הים דרשות רבות, יחסית, העוסקות בתכונותיו של הקב"ה. רבות מדרשות אלו עוסקות בכינויו של הא-ל. נעקוב כאן אחר התפתחותן של דרשות אלו.

תרומת הפסוק "ה' איש מלחמה, ה' שמו" (שמ' טו: ג) להבנת שמותיו של ה', נראית כשולית, כי לכאורה נטען בו ששמו של ה' הוא ה'. הדרשה הבאה מעניקה לפסוק משמעויות מעמיקות, ומפרשת את משמעות שם ההויה הנזכר בו:²

יש גבור במדינה ועליו כל כלי זיין, אבל אין לו כח ולא גבורה, ולא תכסיס ולא מלחמה.
אבל הקב"ה אינו כן: יש לו כח וגבורה ותכסיס ומלחמה, שנאמר 'כי לה' המלחמה ונתן אתכם בידנו' (שמ"א יז: מז) ... יש גבור במדינה וכחו עליו, בן ארבעים שנה אינו דומה לבן חמישים, ולא בן חמישים דומה לבן ששים, ולא בן ששים לבן שבעים, אלא כל שהוא הולך - כחו מתמעט. אבל מי שאמר והיה העולם אינו כן, אלא 'אני ה' לא שנית' (מלאכי ג: ו). יש גבור במדינה, שמשקנאה וגבורה לובשתו - אפילו אביו ואפילו אמו ואפילו קרובו הכל מכה בחמה והולך לו. אבל הקב"ה אינו כן, אלא 'ה' איש מלחמה ה' שמו'. 'ה' איש מלחמה' - שהוא נלחם במצרים, 'ה' שמו' - שהוא מרחם על בריותיו. שנאמר 'ה' א-ל רחום וחנון' (שמ' לד: ו).

הביטוי "ה' שמו" נדרש כאן שלוש פעמים: כמציין את כוחו וגבורתו של הקב"ה, כמציין את נצחיותו, וכמציין את רחמיו ואת האיפוק שבו הוא נוהג בקרב. שלוש תכונות אלו מבחינות בין איש מלחמה רגיל לבין ה'.

בדרשה זו אין שם ההויה מיוחד לתכונה אחת של הקב"ה. אדרבא, הדרשה מצביעה על מגוון של שלוש תכונות הנקשרות לשם זה. תכונות אלו מזוהות עם הא-ל, והן מאפיינות אותו בכל מעשיו. לכן תכונת הרחמים³ נוכחת אפילו בשעה שהוא נלחם במצרים.

¹ מכילתא דר"י, מסכתא דשירה, פרשה ג.

² שם פרשה ד. בהמשך הקטע מובאות עוד שלוש דרשות על רחמיו של ה' ועל יתרונו על פני גיבור בשר ודם, אך הדרשות הנוספות אינן נסמכות על דרשת שם ההויה, בניגוד לשלוש הדרשות שלפנינו.

³ יש להדגיש, כי ה"רחמים" כאן אינם דומים ל"חמלה". אין הרחמים קשורים לחולשת הבריות, אלא הם נתונים לכולן בשווה. לכן יש להסביר את הרחמים במובן של אהבה, כמובנו של השורש רח"ם בארמית, דהיינו כגילוי של רצון להיטיב עם הבריות באשר הן.

גם בדרשה על הפסוק הפותח את שירת הים: "אֲשִׁיחָה לָהּ פִּי גָאֵה גָאֵה" (שמ' טו:א), נדרש שם ההויה כמייצג מגוון רחב של תכונות.⁴ הדרשה מתייחסת לביטוי "אשירה לה" במובן "אשירה על ה'", ומוצאת לשם משמעויות רבות. בכל משמעויות תומכים פסוקים רבים, וכאן ציטטנו רק אחד מהם:

'אשירה לה' - שהוא גבור, שנאמר 'כי ה' א-להיכם הוא... הא-ל הגדל הגבר והנורא' (דב' י:יז) ... 'אשירה לה' - שהוא עשיר, שנאמר 'הן לה' א-להיך השמים ושמי השמים' (דב' י:יד) ... 'אשירה לה' - שהוא חכם, שנאמר 'ה' בחכמה יסד ארץ' (מש' ג:יט) ... 'אשירה לה' - שהוא רחמן, שנאמר 'ה' א-ל רחום וחנון' (שמ' לד:ו) ... תכונות הגבורה, העושר, החכמה והרחמנות - כולן מאפיינות את ה' במידה שווה, והדרשה אינה רואה כל ניגוד ביניהן.

כינוי אחר הנדרש במכילתא הוא כינוי הא-לוהות. כינוי זה מופיע רק פעמיים בפרקים יד-טו (לעומת 29 הופעות של שם ההויה), והראשון בהם בפסוק "וַיִּסַּע מִלְאֲךָ הָאֱלֹהִים הַהַלֵּךְ לְפָנַי מִחֲנֵה יִשְׂרָאֵל וַיִּלְךְ מֵאַחֲרֵיהֶם" (שמ' יד:יט). על פסוק זה מובאים דברי רשב"י:

שאל ר' נתן את ר' שמעון בן יוחאי: 'וימצאה מלאך ה' (בר' טז:ז) אתה מוצא 'מלאך ה' בכל מקום: 'ויאמר לה מלאך ה' (שם ט), 'וירא מלאך ה' (שמ' ג:ב), וכאן הוא אומר 'ויסע מלאך הא-להים'? אמר לו: אין 'א-להים' בכל מקום אלא דיין. מגיד הכתוב שהיו ישראל נתונים בדין באותה שעה, אם להנצל אם להאבד עם מצרים.

הכינוי "מלאך הא-להים" מצביע, לדברי רשב"י, על סיטואציה של דין. אין מדובר כאן בתכונה של הקב"ה, אלא במעשה שהוא עסוק בו "באותה שעה".

בכל הדרשות עד כאן, שעסקו בתכונותיו של הקב"ה, לא היה מדובר בניגוד בין תכונות אלויות שונות. הדרשות לא הציגו קונפליקט בין גבורת ה' לבין רחמיו, בין עושרו לבין חכמתו וכדומה. בניגוד לכך עוסקת הדרשה הבאה בקונפליקט. היא עוסקת בניגוד בין הפסוק שכבר נדון, "ה' איש מלחמה" (שמ' טו:ג), לבין הפסוק "וַיִּרְאוּ אֶת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל" (שמ' כד:י), האמור במעמד הר סיני. בשני המעמדים נוהג הקב"ה בדרכים שונות: בים סוף הוא פעיל ולוחם כגיבור, ואילו בסיני הוא מלמד תורה כחכם מכובד. וזה לשון הדרשה:⁶

"אנכי ה' א-להיך" (שמ' כ:ב) למה נאמר? לפי שנגלה על הים כגבור עושה מלחמות, שנאמר "ה' איש מלחמה". נגלה על הר סיני כזקן מלא רחמים, שנאמר "ויראו את א-להי ישראל"... שלא ליתן פתחון פה לאומות העולם לומר, שתי רשויות הן. אלא "אנכי ה' א-להיך", אני במצרים, אני על הים, אני בסיני ... ר' נתן אומר, מכאן תשובה למינין, שאומרים שתי רשויות הן.

כפל השמות "ה' א-להיך" מורה על זהותו האחת של הא-ל, המתגלה כגיבור (בכינוי "ה'") מחד וכזקן מלא רחמים (בכינוי "א-להיך") מאידך. ההבדלים הבולטים בין התגלויותיו השונות של הא-ל עלולים לגרום לאדם לטעות, ולסבור כי שתי רשויות הן, ולכן מדגיש הקב"ה בפתח עשר הדברות כי "אני על הים - אני בסיני". אין מדובר בישויות שונות, אלא בא-ל אחד הבוחר לנהוג בצורות שונות, לפי הנסיבות. דרשה אחרונה זו אינה עוסקת בתכונותיו של הקב"ה אלא בהופעותיו בתוך ההיסטוריה. הטענה שבדרשה היא כי למרות שההופעות עלולות להתפרש כסותרות זו את זו, אין הן אלא חלקים משלימים של ישות אחת.

הדרשה האחרונה בתחום זה, שהיא המורכבת ביותר מבחינה תאולוגית, היא הדרשה על הפסוק "וְהָאֱלֹהִים יִנְדְּבֵנוּ וְאֶתְּנֵנוּ אֶתְּנֵנוּ וְאֶתְּנֵנוּ" (שמ' טו:ב).⁷ דרשה זו מייחסת לשתי צלעות הפסוק, שתי מערכות שלמות של תכונות ושל דרכי התנהגות, שבהן נוהג הקב"ה בתקופות היסטוריות שונות. "א-לי", עמי נהג במדת רחמים, ועם אבותי נהג במדת הדין ומנין שאין "א-לי" אלא מדת רחמים? שנאמר 'א-לי א-לי למה עזבתני' (תה' כב:ב) ואומר 'א-ל נא רפא נא לה' (במ' יב:יג), ואומר 'א-ל ה' ויאיר לנו' (תה' קיח:כז).

דרשה זו מנגידה את הכינוי "א-לי", המייצג את מידת הרחמים, עם הכינוי "א-לוהי אבי" המייצג את מידת הדין (כנראה על סמך דרשת רשב"י דלעיל). נראה לפיה כי לפני הקב"ה עומדות שתי מערכות התנהגות, ובכל דור הוא נוהג באחת מהן. המערכות השונות הללו אינן תלויות בסיטואציה היסטורית קונקרטי, אלא הן נמשכות על פני דור שלם. המונח "מידה" כאן מרמז לכלי שבו מודד ה' לבני האדם, כחנווני זה

⁴ שם פרשה א, מקבילה במכילתא דרשב"י על הפסוק. לדרשה במכילתא דר"י נצמדו גם דרשות נוספות, שאינן קשורות לפסוק "אשירה לה", וראה בהערות הורוביץ-רבין, במהדורתם, עמ' 120.

⁵ שם, מסכתא דויהי, פרשה ד.

⁶ שם מסכתא דבחדש, פרשה ה. לדרשה נוספה דרשה אחרת, על הניגודים בין שלג לאש בדניאל ז:ט, והשמטתיה כאן למען הפשטות.

⁷ שם, מסכתא דשירה פרשה ג.

המודד פעם במידה קטנה ופעם במידה גדולה. בניגוד לדרשות הקודמות, כאן אין הקב"ה "רחמן", אלא "נוהג במידת הרחמים" או ב"מידת הדין". ה"מידות" אינן מזוהות עמו, אלא הוא בוחר באחת מהן ונוהג בה.

הביטויים "מידת רחמים" ו"מידת הדין" נדירים מאד בדרשות התנאים, ומופיעים תדיר יותר בתלמוד ובמדרשי האגדה כדי לתאר את שתי פנים של הא-ל. לכל אחת משתי מידות אלה אישיות משלה, והן נתונות במתח הדדי מתמיד.⁸ תיאור כזה, המתקרב לטענה של ריבוי פנים (פרסונות) בתוך האלוקות עצמה ("פלירומה"), עומד ביסוד התיאוסופיה הקבלית של ימי הביניים.

ד"ר רונן אחיטוב

המחלקה לפילוסופיה יהודית, מכללת עמק הירדן ומכללת גליל מערבי

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע

כתובתנו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>

⁸ במקורות התלמודיים גם נפוץ הזיהוי האוטומטי של שם ההויה עם מידת הרחמים, ושל שם הא-לוהות עם מידת הדין.